

تحقق رویکرد عدالت اجتماعی از دیدگاه قرآن کریم و روایات

تاریخ دریافت مقاله: خرداد ۱۳۹۹

تاریخ پذیرش مقاله: تیر ۱۳۹۹

زهرا فرجی آرپناهی^۱، جلال ابراهیمی فر^۲، معصومه عبدالهی آرپناهی^۳، عیسی ابراهیمی فر^۴، زینب عبدالهی آرپناهی^۵

^۱ دبیر علوم اجتماعی، دبیرستان دخترانه راضیه، شوشتر، خوزستان

^۲ عضو پرسنل دادگستری شهرستان شوشتر، خوزستان

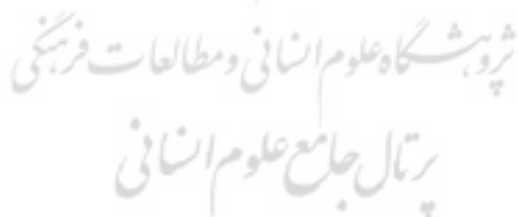
^۳ دانشجوی کارشناسی علوم تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه شهید چمران اهواز

^۴ کارشناس فوریت‌های پزشکی، شهرستان کوهرنگ، چهارمحال و بختیاری

^۵ کارشناس مدیریت دولتی - کارگزار خدمات پیشخوان دولت، شوشتر، خوزستان

نویسنده مسئول:

عیسی ابراهیمی فر

چکیده

عدالت؛ آرمانی انسانی، دینی و الهی است که سابقه‌ای طولانی به قدمت عمر بشر دارد. یکی از اهداف رسالت پیامبران برپا داشتن عدالت می‌باشد. در آیات مختلف قرآن کریم انسان‌ها، مردم و مومنین به رعایت عدالت سفارش شده‌اند. هدف از پژوهش حاضر، بررسی رویکرد عدالت اجتماعی از دیدگاه قرآن کریم و روایات است. این پژوهش با روش کار کتابخانه‌ای به صورت توصیفی - تحلیلی و بنیادی در پی اثبات فرضیات خود می‌باشد. ابتدا مفهوم و معنای عدالت از دیدگاه‌های مختلف حکما، فلاسفه، فقیهان و اندیشمندان بررسی شده سپس محورهای سه گانه عدالت (ارتباط خداوند، پیامبران و انسان با عدالت) با ذکر آیات مربوطه مطرح شده است. به علاوه، اهمیت عدالت از نظر قرآن کریم و اسلام به وضوح بیان شده است. همچنین آورده شده است که اسلام عدالت را نسبی ندانسته و آن را مطلق می‌پندارد. زیرا نسبت عدالت با اساس خاتمیت و ابدیت دین بستگی دارد و در نهایت آثار عدالت اجتماعی ذکر شده است.

کلمات کلیدی: قرآن کریم، عدالت اجتماعی، انقلاب اسلامی، رسالت الهی.

مقدمه

عدالت، آرمانی انسانی است و سابقه‌ای طولانی به قدمت عمر بشر دارد. از طلوع آفرینش، بشر آن را به عنوان یک گرایش باطنی و امری فطری در نهاد و نهاد خود شناخته و سرلوحه‌ی خود جهت قضاوت قرار داده است. هیچ چیز به اندازه پامال شدن حق ضعیف و مظلوم برای انسان زجرآور و نفرت‌انگیز نیست و هیچ چیز به اندازه بی‌عدالتی، کینه، عداوت و دشمنی را در قلب انسان بوجود نمی‌آورد. همه انسان‌های آزاده‌ی تاریخ، از آفرینش انسان تا کنون، اندیشه برقراری عدالت اجتماعی و مبارزه با ظلم و ستم را در سر می‌پروراند. علاوه بر این، عدالت، آرمانی دینی و الهی است که تمام پیامبران برای تحقق آن رسالت یافته و بسیاری نیز در راه عدالت جان خود را فدا کرده‌اند. علت بسیاری از انقلاب‌ها، عدم وجود عدالت اجتماعی در جامعه بوده و از این‌رو تمام انسان‌های آزاده تاریخ با اندیشه عدالت، حرکت‌های اصلاحی را آغاز نموده و یکی از اهداف اصلی انقلاب و تحولات اجتماعی خود را رفع تبعیض و برقراری عدالت اجتماعی قرار داده‌اند. اکنون، انقلاب اسلامی ایران به عنوان مثال بارز در تداوم این رسالت الهی و مقدس، خواهان آن است که الگوی توسعه و پیشرفت اقتصادی و اجتماعی خود را از مسیر عدالت اجتماعی به ثمر برساند. لذا برپایی عدالت اجتماعی را شعار اصلی و در رأس برنامه‌های اصلاحی خود قرار داده است تا جامعه‌ای با شیوه‌ی قرآنی بنا نهد. بنابراین، جا دارد در اینجا مقوله عدالت، بویژه در بخش عدالت اجتماعی و چگونگی آن از منظر قرآن کریم و روایات را مورد بحث و بررسی قرار دهیم. خداوند تبارک و تعالی در قرآن کریم به مقوله مهم امر می‌دهد و آن را بر انسان واجب دانسته است: «یا داؤدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَ لَا تَتَّبِعِ الْهَوَى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ» ای داوود ما تو را در زمین جانشین خود قرار دادیم پس حکم کن بین مردم به حق [به عدل]». در مقابل به جامعه اسلامی نیز متذکر می‌شود که بدی‌ها و دشمنی‌ها نباید شما را از راه عدالت بیرون سازد، به گونه‌ای که حتی با دشمنانتان با عدالت رفتار کنید: «أَلَّا تَعْدِلُوا إِذْ لَوْا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ» دشمنی با جمعیتی شما را به گناه ترک عدالت نکشاند، عدالت پیشه کنید که به پرهیزگاری نزدیک‌تر است» (مائده، آیه ۸). همچنین در قرآن کریم، یکی از اهداف رسالت پیامبران برپا داشتن عدالت می‌باشد. در آیات مختلف قرآن کریم انسان‌ها، مردم و مومنین به رعایت عدالت در برخورد با خانواده، خویشاوندان، زنان، یتیمان و در داوری کردن، گواه دادن، ارزیابی کردن و بررسی کردن سفارش شده‌اند. هدف اصلی این پژوهش، بررسی عدالت با توجه به آیات قرآن کریم و روایات مربوطه به مفهوم عدالت‌شناسی می‌باشد. به علاوه، در این پژوهش همانند تحقیقات مشابه، روش کار کتابخانه‌ای است که با روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و بنیادی با تکیه بر قرآن کریم و روایات در پی اثبات فرضیات خود می‌باشد.

پیشینه پژوهش

در این بخش مروری بر منابع پیشین که حول عدالت در قرآن انجام شده است، را ارائه می‌نماییم. ملکی (۱۳۸۹) در قالب پژوهشی تحت عنوان «عدالت خواهی از نظر قرآن کریم و نهج‌البلاغه» ضمن ارائه رهنمودهای متعالی دین مبین اسلام با الهام از آیات مزین قرآن کریم و نهج‌البلاغه، نظریات چند تن از اندیشمندان اسلامی بیان شده است. کنکاش و جست‌وجو در متون اسلامی برای یافتن نظر اسلام در مورد توسعه اقتصادی و اهمیت عدالت در توسعه پرداخت شده است (قیصری، ۱۳۸۱). شریفی (۱۳۹۰) در پژوهش خود گزارش نمود که عدل از نظر قرآن کریم به عدل الهی و عدل انسانی تقسیم می‌شود و عدل الهی و عدل تشریحی و انسانی به نوبه خود به عدل فردی و اجتماعی و عدل اجتماعی به عدل سیاسی، اقتصادی، خانواده و نظامی تقسیم می‌گردد. اختیاری بودن عدالت اجتماعی را در آیات قرآن کریم به وضوح بیان شده است (صادقی، ۱۳۹۳). حجتی و سلامی (۱۳۹۰) عدالت زیست محیطی را در آموزه‌های قرآنی و احادیث مورد بررسی قرار داده است و در این پژوهش به وضوح بیان شده است که خلقت جهان بر اساس عدالت صورت گرفته و روابط سه گانه انسان، طبیعت و جامعه انسانی با خداوند متعال و با یکدیگر بر اساس عدالت ترسیم و تدوین شده است. همچنین در پژوهش دیگری، حجتی و میریان (۱۳۸۶) عدالت کیفی در سیستم جزایی قرآن کریم را مورد بررسی قرار دادند تا این اتهام‌واهی را از چهره دین برهاند و اثبات نماید که دین مبین اسلام در نهایت احکام دین مبین اسلام در نهایت کمال این قابلیت را دارد که به تنظیم روابط اجتماعی مردم بپردازد. به علاوه، مفهوم عدالت در قرآن کریم توسط کرمانی (۱۳۸۴) و همچنین گستره عدالت در قرآن کریم نیز مورد پژوهش قرار گرفته است.

سوالات پژوهش

در پژوهش جاری سوالات زیر پاسخ داده می‌شوند:

- ۱- عدالت از دیدگاه فلاسفه، اندیشمندان و حکما چگونه تعریف می‌شود؟
- ۲- عدالت در قرآن کریم چه جایگاهی دارد و در چه معانی به کار رفته است؟
- ۳- عدالت در اسلام چه اهمیتی دارد؟
- ۴- چه آیاتی از قرآن کریم در با موضوع ارتباط خداوند و عدالت- پیامبران و عدالت - انسان و عدالت صراحتاً بیان شده است؟
- ۵- نظر اسلام در مورد مطلق یا نسبی بودن عدالت چیست؟
- ۶- عدالت اجتماعی چه آثاری در جامعه دارد؟

معنا و مفهوم عدالت

در جهان بینی اسلامی عدالت به معنای قرار دادن هر چیز در جای مناسب خود است و این دقیقاً چیزی است که امام علی (ع) در نهج البلاغه فرموده‌اند. همانطور که امام علی (ع) فرمودندک «با مردم طوری رفتار کنید که مایل هستید با شما رفتار شود» یعنی به معنای رفتار مساوی با دیگران است. عدل در لغت به معنای میانه‌روی، برابری، همانندی، مساوات و ضد جور است. از نظر واژه‌شناسان عدل و عدل در معنا به هم نزدیک هستند اما عدل در چیزی است که تساوی آن با بصیرت درک شود و عدل در چیزی است که تساوی آن با حس فهمیده شود. در اسلام و ادیان ابراهیمی عدالت، فضیلت اخلاقی و کیفیت ماهیت انسانی است. عدالت در جهت مساوات است یعنی اینکه حالتی از ثبات در توزیع حقوق و وظایف ایجاد می‌کند اما شبیه نیستند. برخی اوقات عدالت از طریق نابرابری حاصل می‌شود مثل توزیع متفاوت ثروت.

عدالت از دیدگاه اندیشمندان، فلاسفه و حکما نیز مفهوم و معنای مختلفی دارد که این اختلاف بر اساس شرایط گوناگون بوده است. در قرون وسطا، متفکران و فلاسفه توجه خاصی به طبیعت داشتند و از نظر این اندیشمندان، عدالت عبارت است از اصل آرمانی یا طبیعی یا قراردادی است که معنای حق را تعیین کرده و اقرار به آن را در عمل ایجاب می‌کند (حق‌پناه، ۱۳۸۰). سیسرون، حقوقدان رومی بیان دارد که: «به شرط اینکه به منافع عمومی زیان نداشته باشد، عدالت است» و حقوق دانان و حکمای غربی تعریف ارسطو را همراه با جمله متمم سیسرون، مهمترین تعریف عدالت شمرده‌اند (کاتوزیان، ۱۳۴۷).

جایگاه عدالت از نظر قرآن کریم

قرآن کریم، عدالت را فضیلت پیشرو می‌داند. در واقع عدالت، هدف اسلام است و جایگاه ایمان به سطح مزیت خصوصی عبادت خدا (توحید) و حقانیت پیامبری حضرت محمد (ص) قرار می‌گیرد. خداوند به خویشاوندان به عدل و احسان و بخشش فرمان می‌دهد. همچنین می‌فرماید ای کسانی که ایمان آورده‌اید در راه خدا استوار باشید و درست و با عدالت گواهی دهید. فرمایشات پیامبر ما ثابت می‌کند که عدالت هدف وحی و کتب مقدس است که برای انسان نازل شده است. رویکرد اسلام به عدالت جامع و وسیع است و هر راهی که منتهی به عدالت شود در هماهنگی با قانون اسلامی فرض می‌شود. همچنین خداوند می‌فرماید ما پیامبران را با دلایل روشن فرستادیم و نیز با آنها کتاب و میزان را نازل کردیم تا مردم به عدالت عمل کنند و این مهم بیانگر آن است که عدالت یک وظیفه اسلامی است و بی‌عدالتی نسبت به سیستم ارزشی قرآن کریم به آن اشاره کرده است، قدغن و ممنوع است (حلمی، ۱۳۹۱).

محورها و معنای عدالت در قرآن کریم

کلمه عدل به صورت ترکیب‌های مختلفی در قرآن کریم ۲۸ بار تکرار شده است و در کل به هشت معنای تقریباً جدا از هم به کار رفته است. رفتار منصفانه معادل دو معنایی است که بیشترین کاربرد برای عدالت را داشته است (خسروپناه و همکاران، ۱۳۹۳). واژه عدل دو بار، واژه‌های تعدل، عدل، عدل و عدل هر کدام یکبار و به معنای «عوض، فدیة و معادل» بکار رفته است (بقره، آیات ۴۸ و ۱۲۳؛ انعام، ۷۰ و مائده، آیه ۹۵). معنای «انحراف از حق» در قالب یعدلون و ان تعدلوا هر کدام یکبار در سوره نساء، آیه ۱۳۵ و سوره نمل، آیه ۶۰ آورده شده است. عبارات اعدلوا، ان تعدلوا، لاعدل و لاتعدلوا هر کدام یکبار و عبارات ان لاتعدلوا، یعدلون، بالعدل هر کدام دوبار در قرآن کریم به معنای «رفتار به انصاف، به دیک

چشم دین و رعایت حد وسط» به کار رفته است (نساء، آیات ۳ و ۱۲۹؛ مائده، آیه ۸؛ اعراف، آیات ۱۵۹ و ۱۸۱، نحل، آیات ۷۶ و ۹۰ و شوری، آیه ۱۵). واژه‌های ذوا عدل، دویار و ذوی عدل، یکبار به معنای درستی استفاده شده است (مائده، آیات ۹۵ و ۱۶۵ و طلاق، آیه ۲). همچنین، عبارت تعدیلون به معنای همتا و مثل دویار بکار رفته است (انعام، آیات ۱ و ۱۵۰). معنای «به نفع یا به ضرر کسی صحبت نکردن» به صورت قاعدلوا و «متناسب و متوازن» به صورت قعدلک هر کدام یکبار در سوره انعام آیه ۱۵۲ و سوره انفطار، آیه ۷ به کار رفته است. علاوه بر این، عبارت بالعدل و عدلاً، چهار بار به معنای «حق و آنچه درستی را با آن می‌سنجند و بدون نقص» در قرآن کریم استفاده شده است (بقره، آیه ۲۸۲؛ نساء، آیه ۵۸؛ انعام، آیه ۱۱۵ و حجرات، آیه ۹). در واقع عدالت اجتماعی به عنوان یک هدف قرآنی مطرح و تاکید شده است و عدالت اجتماعی یعنی تشابه در قانون یا عدالت برای همه. قرآن کریم این دیدگاه را یک ارزش بزرگ و نگرشی توحید می‌داند و می‌شناسد، به طوری که همه انسان‌ها از وضعیت اجتماعی برابر و حقوق مساوی برخوردار هستند.

قرآن کریم می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ» ای مردم همانا شما را از یک زن و مرد آفریدیم و شما را تیره‌ها و قبیله‌ها قرار دادیم تا یکدیگر را بشناسید [اینها ملاک نیستند] گرامی‌ترین شما نزد خداوند با تقواترین شما است (حجرات، آیه ۱۳). بنابراین، آیه فوق اختلافات رنگ و نژاد در میان انسانها عمداً و برای شناسایی طراحی شده و نه برای تبعیض، انسان‌ها قطعاً برابر هستند و آنچه یک انسان را از دیگری متمایز می‌سازد، شخصیت اوست. همچنین عدالت سیاسی و اقتصادی از نگاه قرآن اهمیت فراوانی دارد که می‌تواند در زمان و موقعیت مناسب مورد بررسی قرار گیرد (حلمی، ۱۳۹۱).

آیات مربوط به عدالت را می‌توان در دسته بندی‌های مختلفی تنظیم نمود. در این بخش هدف ما از عدالت معادل‌هایی همچون برابری، دادگری، درستی و انصاف است و آیات مرتبط را در سه محور خدا، پیامبران و انسان تقسیم شده‌اند:

گروه اول شامل برخی آیات مربوط به خداوند و عدالت است که ذیلاً ارائه می‌گردد:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا غَدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ: ای کسانی که ایمان آورده‌اید! همواره برای خدا قیام کنید، و از روی عدالت، گواهی دهید! دشمنی با جمعیتی، شما را به گناه و ترک عدالت نکشاند! عدالت کنید، که به پرهیزگاری نزدیکتر است» (سوره مائده، آیه ۸).

«إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالنَّغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ: در حقیقت، خدا به دادگری و نیکوکاری و بخشش به خویشاوندان فرمان می‌دهد و از کار زشت و ناپسند و ستم باز می‌دارد. به شما اندرز می‌دهد، باشد که پند گیرید» (سوره نحل، آیه ۹۰).

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَ لَوْ عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ أَوِ الْوَالِدِينَ وَالْأَقْرَبِينَ إِنْ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أَوْلَىٰ بِهِمَا: ای کسانی که ایمان آورده‌اید! کاملاً قیام به عدالت کنید! برای خدا شهادت دهید، اگر چه [این گواهی] به زبان خود شما، یا پدر و مادر و نزدیکان شما بوده باشد! [چرا که] اگر آنها غنی یا فقیر باشند، خداوند سزاوارتر است که از آنان حمایت کند» (سوره نساء، آیه ۱۳۵).

«وَلَوْ أَنَّ لِكُلِّ نَفْسٍ ظَلَمَتْ مَا فِي الْأَرْضِ لَافْتَدَتْ بِهِ وَأَسْرُوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَأُوا الْعَذَابَ وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ وَ هُمْ لَا يُظْلَمُونَ: و اگر در [آن روز] مردم ستمکار مالک روی زمین باشند آرزو کنند که همه دارایی خود را فدا دهند [تا مگر خوبتر را از عذاب برهاند و نتوانند] و چون عذاب را مشاهده کنند حسرت و پشیمانی خود را پنهان دارند [که شماتت از مردم نکشند] و در حق آنها حکم به عدل شود و به آنان هیچ ستمی نخواهد شد» (سوره یونس، آیه ۵۴).

«وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ صِدْقًا وَ عَدْلًا لَا مَبْدَلَ لِكَلِمَاتِهِ وَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ: و کلام پروردگار تو، با صدق و عدل، به حد تمام رسید هیچ کس نمی‌تواند کلمات او را دگرگون سازد و او شنونده داناست» (سوره انعام، آیه ۱۱۵).

گروه دوم شامل برخی آیات در مورد پیامبران و عدالت است که به وضوح و صراحت در مورد نقش پیامبران برای ایجاد عدالت نازل شده‌اند، بیان شده است:

«لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَ أَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَ الْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ: ما رسولان خود را با دلایل روشن فرستادیم، و با آنها کتاب [آسمانی] و میزان [شناسایی حق از باطل و قوانین عادلانه] نازل کردیم تا مردم قیام به عدالت کنند» (الحديد، ۲۵).

«فَلِذَلِكَ فَادَعُ وَ اسْتَقِمْ كَمَا أَمَرْتُ وَ لَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَ قُلْ آمَنْتُ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ كِتَابٍ وَ أَمَرْتُ لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمْ اللَّهُ رَبُّنَا وَ رَبُّكُمْ لَنَا أَعْمَالُنَا وَ لَكُمْ أَعْمَالُكُمْ لَا حِجَّةَ بَيْنَنَا وَ بَيْنَكُمْ اللَّهُ يَجْمَعُ بَيْنَنَا وَ إِلَيْهِ الْمَصِيرُ: پس به سوی همان [شریعت، مردم را] دعوت کن، و همان گونه که مأموری پایداری نما، و از هوا و هوس های آنان [کفار و مشرکان] پیروی مکن، و بگو: به هر کتابی که خدا فرو فرستاده ایمان آوردم، و مأمورم که میان شما عادلانه رفتار کنم، خداوند پروردگار ما و شماسست،

عمل های ما از آن ما و عمل های شما از آن شماست، دیگر محاجه و استدلالی میان ما و شما [پس از روشن شدن حقایق و ظهور عناد شما] نیست، خداوند میان همه ما [در روز واپسین] جمع خواهد نمود، و بازگشت همه به سوی اوست» (شوری، آیه ۱۵).

«وَ يَا قَوْمِ أُوْفُوا الْمِكْيَالَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ: و ای قوم من، پیمانانه و ترازو را کامل و عادلانه بدهید و از مردم کالاهایشان را [هنگام اداء حقوق در تمام سنجیدنی ها] کم مگذارید و تبهکارانه در روی زمین نپوید» (هود، آیه ۸۵).

«وَ لِكُلِّ أُمَّةٍ رَسُولٌ فَإِذَا جَاءَ رَسُولُهُمْ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ وَ هُمْ لَا يُظْلَمُونَ: و [آنها به عنوان استهزاء] گویند: این وعده [عذاب دنیوی یا آمدن قیامت] کی خواهد بود اگر شما راستگوید» (یونس، آیه ۴۷).

گروه سوم شامل آیات چندی در مورد انسان و عدالت است که خداوند به صراحت و شفافیت هر چه تمام به انسان دستور عدالت می دهد:

«وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ الَّذِينَ إِذَا أَكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ؛ وَ إِذَا كَالُواهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ: و ای بر کم فروشان؛ آنان که چون از مردم پیمانانه می ستانند به تمام می ستانند؛ و چون برای آنها پیمانانه یا وزن نمایند کم می گذارند» (مطففین، آیات ۱ تا ۳).

«أَلَّا تَطْغَوْا فِي الْمِيزَانِ؛ وَ أَقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ وَ لَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ: در میزان طغیان نکنید؛ و از مسیر عدالت منحرف نشوید و وزن را بر اساس عدل برپا دارید و میزان را کم نگذارید» (الرحمن، آیات ۸ و ۹).

«وَ لَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَ أُوْفُوا الْكَيْلَ وَ الْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا وَ إِذَا قُلْتُمْ فَاعْدُوا وَ لَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ وَ بَعْدَ اللَّهِ أُوْفُوا ذَلِكُمْ وَ صَاكُم بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ: و به مال یتیم جز به شیوه ای که بهتر است نزدیک نشوید تا به حد بلوغ ([جسمی و روانی]) خود برسید، و پیمانانه و ترازو را عادلانه به تمام بدهید- ما هیچ کس را جز به اندازه توانش تکلیف نمی کنیم- و چون [به عنوان داور یا گواهی یا افتاء یا غیره] سخن گوید عدالت ورزید هر چند [در مورد] خویشاوند باشد، و به پیمان خدا [در پذیرش اصول و فروع شریعت] به کمال وفا نمایید. اینهاست که خدا شما را بدان سفارش نموده شاید متذکر شوید» (انعام، آیه ۱۵۲).

«إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَ إِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا: همانا خداوند به شما فرمان می دهد که امانت ها را به صاحبانش رد کنید [واجبات را به خدا و حقوق مردم را به مردم]، و چون میان مردم داورى نمایید [در مورد نزاع یا درباره اشخاص و حوادث] عادلانه داورى کنید. حقا که خداوند شما را به نیکو اندرزی موعظه می کند، همانا خداوند همواره شنوا و بیناست» (نساء، آیه ۵۸).

بنابراین، بر اساس این آیات مذکور میتوان نتیجه گرفت که عدالت یک مقوله بسیار مهم در دین مبین اسلام است که از طرف خداوند متعال به پیامبران و انسانها توصیه اکید شده است.

اهمیت عدالت از نظر اسلام

گویا و مبرهن است که خداوند انگیزه بعثت پیامبران را اقامه عدل و عدالت بیان می کند به طوری که می فرماید: «لِيَقَوْمَ النَّاسِ بِالْقِسْطِ». در این تعریف نمایان است که برابری افراد جامعه در کلیه مسائل منظور نظر نیست زیرا نه تنها مخالف با اسلام است بلکه با نظام اجتماعی بشریت که در هر مسلک و آیین باشد درست نیست و خادم نظام اجتماع است. امام خمینی (ره) نیز انگیزه اصلی تشکیل حکومت پیامبر (ص) را گسترش عدالت اجتماعی می داند و می فرماید که پیامبر اسلام تشکیل حکومت داد اما با انگیزه بسط و گسترش عدالت اجتماعی. بنابراین اهمیت عدالت در اندیشه اسلامی بسیار واضح و مبرهن است که با اندکی تامل در علوم دینی اسلام به روشنی می توان این اهمیت را درک کرد. اما مهمترین این مهم را می توان به صورت زیر بیان کرد:

۱. عدالت به عنوان ویژگی مهم کارگزاران سیاسی و یکی از اهداف مهم نظام سیاسی است: صفت عدالت در نظام اسلامی، یکی از ویژگی های مسئولان و کارگزاران سیاسی است و جهت گیری های نظام سیاسی و اجتماعی اسلام نیز در این راستا تدوین شده است. بر اساس دیدگاه بخش مهمی از مسلمانان، عدول حاکم از عدالت منجر به عدم صلاحیت و عزل وی می گردد و حاکمان سیاسی موظف بر تحقق عدالت در رفتار و کردار خود از یک سو و تحقق عدالت در روابط اجتماعی در روابط با زیر دستان و افراد جامعه می باشند و باید برای تحقق عدالت در سطوح مختلف کلان و خرد جامعه بکوشند (فوزی، ۱۳۹۳؛ عربشاهی، ۱۳۹۵).

۲. عدالت به عنوان محور تکوین عالم و گرایش فطری بشر به عدالت است: از دیدگاه اسلام جهان بر اساس عدالت شکل گرفته است که به آن عدالت تکوینی می‌گویند یعنی همه چیز در عالم بر محور عدل است و خداوند متعال بر عادلانه بودن عالم شهادت داده است. بنابراین گرایش به عدالت یکی از گرایش‌های متعالی انسان است که آیه ۸ سوره انفطار «فِي أَيِّ صُورَةٍ مَا شَاءَ رَكَّبَكَ» در هر صورتی که خواست تو را ترکیب نمود» به روشنی بیان شده است و استقرار عدالت اقدامی در راستای انطباق با فطرت انسان است. خداوند به مردم برای اقامه عدالت دستور داده است: خداوند در آیات مختلف اقامه عدالت را وظیفه همه انسانها میدانند و به صورت قاطع بر اقامه عدل فرمان می‌دهد «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ: همانا، خداوند به نیکوکاری و بخشش به خویشاوندان فرمان می‌دهد» (سوره نحل، آیه ۹۰). یا در آیه ۳۵ سوره نساء می‌فرماید «ای کسانی که ایمان آوردید برپاکنندگان قسط باشید» که به گفته مفسران قسط یعنی عدالت.

۴. عدالت به عنوان مهمترین ویژگی جامعه آرمانی اسلامی است: اجرای عدالت، مهمترین ویژگی جامعه آرمانی اسلام مطرح شده و جامعه آخرالزمانی جامعه‌ای عادلانه تصویر شده است؛ به طوری که پیامبر اسلام در مورد آخرالزمان می‌فرمایند: خداوند مردی از خاندانم را بر می‌انگیزد که زمین را پر از دالت و دادگری نماید (عربشاهی، ۱۳۹۵).

۵. تدوین قوانین الهی بر اساس عدالت است: عدالت یکی از برجسته‌ترین صفات پروردگار و از ویژگی‌های تمام افعال الهی به شمار می‌رود. به این معنا که خداوند، هم در بعد تکوین یعنی خلق و تدبیر عالم و هم در بعد تشریح یعنی قانون‌گذاری برای بشریت و ارسال پیامبران عادل مطلق است. بر اساس این اعتقاد تمامی احکام الهی که برای هدایت بشریت وضع شده اند ذاتاً عادلانه است که به این اعتقاد عدالت تشریحی می‌گویند و اجرای آنها تحقق عدالت می‌انجامد لذا قانون الهی که همان احکام و تعالیم مکتب اسلام استف برای اجرای احکام و گسترش عدالت در سراسر جهان مقرر شده است.

۶. تحقق عدالت به عنوان هدف پیامبران است: در ادیان الهی همواره موضوع عدالت، محور تعالیم و آموزه‌های دینی‌شان بوده است و پیامبران الهی ب آن تاکید داشته‌اند؛ به طوری که یکی از رسالت‌های پیامبران الهی و وظیفه آنها اجرای عدالت و برقراری حق و عدل در جامعه بوده و در آیه ۲۵ سوره حدید نیز تاکید شده است: «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ: ما رسولان خود را با دلایل روشن فرستادیم، و با آنها کتاب (آسمانی) و میزان (شناسایی حق از باطل و قوانین عادلانه) نازل کردیم تا مردم قیام به عدالت کنند».

بحث عدالت در اسلام در چند سطح مطرح شده است. نوع اول عدالت در سطح فردی یک صفت، ملکه یا ویژگی نفس انسان است و انسان عادل انسانی است که نوعی توازن بین گرایش‌های درونی و غرائز خود بین عقل و غضب و شهوت خود ایجاد می‌کند. این نوع توازن درونی نتیجه بیرونی نیز دارد و آن ظلم نکردن به دیگران و جلوگیری از تضییع حق دیگران می‌باشد. بنابراین، عدل در سطح فردی به معنای کسی است که از تضییع حق دیگران جلوگیری کرده و در چارچوب حقوق فطری و الهی خود حرکت کند. نوع دوم عدالت در سطح نظام هستی است که به عدالت تکوینی می‌گویند. نوع سوم عدالت در سطح خداوند است و بیانگر این است که خداوند جهان را بر اساس توازن و عدالت و تناسب آفریده است. مورد چهارم عدالت در سطح تشریح و قانونگذاری است دال بر این است که قانون خداوند بر اساس استحقاق‌های بشریت تنظیم شده است و مورد آخر عدالت اجتماعی است که به معنای این است که عدالت باید در سطح جامعه برقرار گردد. بنابراین، با توجه به موارد ذکر شده می‌توان گفت عدالت در اسلام دو سطح توصیفی و تجویزی دارد و به این معنا است که از انسان خواسته شده است که برای تحقق آن در فردی و اجتماعی اقدام کند (عربشاهی، ۱۳۹۵؛ فوزی، ۱۳۹۳).

نظر اسلام در مورد مطلق یا نسبی بودن عدالت

یکی از مهمترین مسائل پیرامون عدالت آن است که دین اسلام عدالت را نسبی نمی‌داند بلکه آن را مطلق می‌انگارد، زیرا نسبت عدالت بر اساس پایان و شروع دین بستگی دارد. چونکه دین بیان دارد که عدالت هدفی از اهداف انبیاء است و اگر عدالت در هر زمان یک نوع باشد کدام قانون است که می‌تواند ابدیت داشته باشد؟ عدالت بر پایه حق و استحقاق بنا شده است و عموم استحقاق‌های انسان همیشه ثابت، یکنواخت و مطلق است فلذا عدالت امری مطلق است و نسبی نیست. علاوه بر این، استاد مطهری می‌فرماید اگر عدالت امری نسبی باشد در نتیجه در هر جامعه و در هر عصری یک نوع است پس عدالت نمی‌تواند دستور مطلقى داشته باشد فلذا هیچ مکتبی نمی‌تواند مطلق دستور بدهد و بگوید این عدالت است و باید همیشه و همه جا اجرا شود. حداکثر می‌تواند بریا زمان و مکان خودش دستور دهد و امکان ندارد که عدالت برای همه زمان‌ها و مکان‌ها یک جور بشود. همانطور که امکان ندارد بزرگی و کوچکی برای همه اشیاء یک جور باشد. از نظر اسلام، همانگونه که نسبی بودن عدالت مغایر خاتمیت دین است اخلاق با جامعیت و جاودانگی اسلام مغایر است پس نه میتوان عدالت را نسبی دانست و اخلاق را.

آثار عدالت اجتماعی

عدالت اجتماعی آثار متعددی از جمله؛ حفظ دین و مرزهای مسلمانان، هم‌نشینی رسول خدا، ثبات دولت، کسب منزلت و ارزش اجتماعی (بدون تبلیغات)، شرکت مردم در همه امور مربوط به حاکمیت، شکست دشمن، پایداری مردمان، قوام نعمت‌ها و آرامش قلوب و دل‌ها هستند.

نتیجه‌گیری

عدالت دارای تعاریف و معانی متعددی است. در شریعت به معنای راستی در راه حق و برتری دادن عقل بر هوی است و در اصطلاح فقیهان منظور دوری جستن از گناهان بزرگ و اصرار نکردن بر گناهان کوچک و رعایت تقوا است. عدالت در اسلام سطوح مختلفی از جمله عدالت در سطح فردی، عدالت در سطح نظام هستی، عدالت در سطح خداوند عدالت در سطح تشریع و قانونگذاری و عدالت اجتماعی را در بر دارد. دین اسلام را نسبی نمی‌داند و آن را مطلق می‌انگارد. همچنین واژه عدل با ترکیبات مختلف ۲۸ بار در قرآن آمده است و در کل به ۸ معنای تقریباً مجزا به کار رفته است. رفتار منصفانه و کاربرد دو معنایی است که بیشترین کاربرد برای عدالت را در قرآن داشته است. منظور نویسنده از عدالت در پژوهش جاری، برابری، مساوات و درستی و انصاف است و آیات مرتبط حول سه محور خداوند، پیامبران و انسان‌ها تقسیم‌بندی شده است. در مورد محور خداوند و عدالت، تعبیر متفاوتی به چشم می‌خورد به طوری که خداوند به عدالت فرمان می‌دهد. در مورد محور پیامبران و عدالت، نقل شده است که پیامبران را نازل کردیم و با آنها کتاب و ترازو فرستادیم تا مردم به انصاف برخیزند. در مورد محور انسان و عدالت، انسان‌ها، مردم و مومنین سفارش می‌شوند که در حوزه‌های مختلف انصاف را رعایت کنند و به عدالت بپردازند. بنابراین، عدالت در قرآن کریم جایگاه ویژه و برجسته‌ای دارد و به طرق مختلف مورد تاکید قرار گرفته است. خداوند مومنان را به عدالت سفارش می‌کند و هف انبیاء عدالت بوده است و مومنان در ارتباط با فرزندان، همسر، والدین و خویشاوندان و افراد جامعه به عدالت رفتار نمایند. علاوه بر این، عدالت آثار اجتماعی زیادی دارد.

منابع و مراجع

- ۱- قرآن کریم با ترجمه آیت مکارم شیرازی.
- ۲- کاتوزیان، ناصر، (کلیات حقوق)، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۳- حجتی، محمد باقر و لامی، زهرا؛ «عدالت زیست محیطی در آموزه‌های قرآن و حدیث»، تحقیقات علوم قرآن و حدیث، سال هشتم جلد ۲، بهار ۱۹۳۰.
- ۴- حجتی، محمد باقر و میربان، سید احمد؛ «عدالت کیفری در سستم جزایی قرآن»، پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی، شماره ۸، تابستان ۱۳۸۶.
- ۵- حق پناه، رضا؛ «عدالت اجتماعی در قرآن»، اندیشه حوزه، شماره ۳۰، مهر ۱۳۸۰.
- ۶- خسروپناه، عبدالحسین؛ پورعزت، علی اصغر و محمدنژاد چاوشی، حبیب؛ «وسعت معنایی عدالت در قرآن»، مطالعات تفسیری، سال پنجم، شماره ۱۷، بهار ۱۳۸۴.
- ۷- شریفی، عنایت‌الله؛ «عدالت اجتماعی از منظر قرآن کریم»، رهیافت انقلاب اسلامی، شماره ۱۶، پاییز ۱۳۹۰.
- ۸- صادقی، حسن؛ «اختیاری بودن عدالت اجتماعی و آثار آن در قرآن کریم»، معرفت، سال ۲۳، شماره ۱۹۹، تیر ۱۳۹۳.
- ۹- عربشاهی، احمد؛ «بررسی عدالت در قرآن کریم در سه محور»، فصلنامه مطالعات قرآنی، سال هفتم، شماره ۲۸، زمستان ۱۳۹۵.
- ۱۰- فوزی، یحیی؛ «عدالت در اندیشه سیاسی اسلام: مفهوم‌شناسی و راهبردها»، اندیشه سیاسی در اسلام، سال اول، شماره ۱، پاییز ۱۳۹۳.
- ۱۱- قیصری، رجبعلی؛ «کنکاشی پیرامون اهمیت عدالت در توسعه اقتصادی از منظر اسلام»، پژوهش‌های اقتصادی، شماره ۵ و ۶، پاییز و زمستان ۱۳۸۱.
- ۱۲- کرمانی، طوبی؛ «مفهوم عدالت در قرآن کریم»، گلستان قرآن، شماره ۲۱۵، مهر ۱۳۸۴.
- ۱۳- ملکی، یدالله؛ «عدالت‌خواهی از نظر قرآن و نهج‌البلاغه»، حافظ، شماره ۷۲، مرداد ۱۳۸۹.
- ۱۴- حلمی، علی‌محمد، عدالت شخص و اجتماعی در قرآن، هشتمین دور گفت‌وگوی دینی اسلام و مسیحیت کلیسای کاتولیک واتیکان، تهران، ایران. ۱۳۹۱.